

A szubjektum a „logika jeges csúcsain” – Carnap a szellemtudományok kontextusában

Tuboly Ádám Tamás¹

[Megjelenés előtt, *Pro Philosophia Évkönyv*]

§0. Bevezetés

A huszadik század egyfajta sematikus történetírási narratívája szerint az úgynevezett analitikus filozófia nem csak élesen szemben áll az úgynevezett kontinentális filozófiákkal, hanem köztük áthidalhatatlan szakadék húzódik. Az előbbi tipikus példái Frege, Russell, Moore, Wittgenstein, a logikai empirizmus, azon belül is pedig *Rudolf Carnap* munkássága. A másik oldalhoz általában a német idealizmus hagyatékát, a szellemtudományokat, a hermeneutikát, a fenomenológiát, az egzisztencializmust, illetve az életfilozófiákat szokás sorolni. Mindazonáltal ezt a történetírási sémát számos, jó indokunk van felülírni, és ebben a tanulmányban magam is ehhez szeretnék adalékokkal hozzájárulni, főképp Rudolf Carnap filozófiájára fókuszálva.

Állításom szerint, noha valóban megfigyelhetünk egyfajta elhatárolódást Carnap részéről a klasszikus, illetve a XX. század első harmadának kortárs filozófiáival szemben, bizonyos trendek és kérdésfeltevések organikus módon beépíthetők a saját elképzeléseibe, mi több, sokkal inkább világnézetbeli és világfelfogásbeli különbségekről beszélhetünk, mintsem teoretikus szembenállásról. Ebben a tanulmányban a szellemtudományok és Dilthey hatásának kérdését érintem.

§1. A metafizika meghaladása

A Carnapról (és egyúttal a Bécsi Körről) kialakult bevett nézet az 1932-es „A metafizika kiküszöbölése a nyelv logikai elemzésén keresztül”² című tanulmányon alapul. A tanulmány (amire a továbbiakban az eredeti címe szerint „Überwindung”-ként fogok hivatkozni) különböző helyeken tartott előadások szövege alapján nyerte el a mára ismert formáját. Miután 1930 februárjában Tarski Bécsben járt, meghívta Carnapot Varsóba. Carnap 1930 novemberében így Varsóban, majd 1931 januárjában Zürichben, novemberében Prágában, végül 1932 júliusában Berlinben, decemberében pedig Brnóban adta elő egyre radikalizálódó metafizika-kritikáját.³

Az „Überwindung” egyik talán legismertebb passzusa a következőképp hangzik:

A metafizikának sok ellenfele akadt már [...]. Egyesek hamisnak nyilvánították a metafizikai tanokat [...]. Mások csak bizonytalannak tartották [...]. Számos ellenfele terméketlennek nyilvánította [...]. [...] a modern logika fejlődésével vált lehetségessé, hogy a metafizika érvényességének és jogosultságának kérdésére új és pontosabb választ adjunk. [...] A metafizika területén (beleértve az egész értékfilozófiát és normatant) a logikai

¹ Számos embernek tartozom köszönettel, amiért kérdéseikkel, tanácsaikkal, kritikáikkal, vagy épp kézírataikkal segítették a kutatásaimat. Hálás vagyok, többek közt, André Carusnak, Hans-Joachim Dahmsnak, Christian Damböcknek, Faragó-Szabó Istvánnak, Thomas Mormannak, Guillermo E. Rosado Haddocknak és Zuh Deodáthnak. Továbbá köszönet illeti a Los Angeles-i Carnap archívumot (Rudolf Carnap Papers, Collection 1029, UCLA Library Special Collections, Charles E. Young Research Library), és a pittsburghi Carnap archívumot (Rudolf Carnap Papers, 1905–1970, ASP.1974.01, Special Collections Department, University of Pittsburgh), amiért engedélyezték az archív anyagok felhasználását. Az archív anyagokat a következők alapján idézem: ASP RC XX-YY-ZZ, Archive Scientific Philosophy Rudolf Carnap, XX a doboz száma, YY a mappa száma, ZZ pedig a dokumentum száma.

² Rudolf Carnap: A metafizika kiküszöbölése a nyelv logikai elemzésén keresztül. In Altrichter Ferenc (szerk.) *A Bécsi Kör filozófiája*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1972. 61–92. o. Fordította Altrichter Ferenc

³ Az előadások jegyzetei máig fennmaradtak és megtalálhatóak a Pittsburgi Carnap-archívumban az ASP RC 110-07-19, ASP RC 110-07-21 és ASP RC 110-07-34 jelzések alatt.

elemzés ahhoz a negatív eredményhez vezet, hogy *e terület állítólagos tézise teljesen értelmetlenek* [...] a szó legszorosabb értelmében [...].⁴

Carnap és a Bécsi Körös szerzők zömének álláspontja szerint a metafizikával szemben megfogalmazott legtöbb klasszikus ellenvetés valójában túlságosan is megengedő volt, az egyes szerzők pedig, például Kant, noha a céljaikat tekintve összhangban álltak a logikai empiristák célkitűzésével, valójában nem rendelkeztek megfelelően szilárd alapokkal ahhoz, hogy véglegesíthessék a metafizika kritikáját.

Mindazonáltal a modern szimbolikus logika segítségével kimutatható, hogy a metafizikusok által tett állítások (és az azokban található fogalmak jelentős része) valójában szó szerint értelmetlen, úgynevezett pszeudo-állítás. Nem szükséges itt kitérnünk ennek pontos logikai okaira és a mellette felhozott argumentációra – amit inkább látnunk kell, az az, hogy a bevett nézet értelmezésében (és az „Überwindung” cikk alapján) pusztán az számít a tudományos diskurzusban értelmesnek, ami vagy (a) verifikálható, azaz tapasztalati alapon igazolható, vagy (b) tautologikus, azaz a logika és a matematika hatókörébe tartozik, vagy pedig (c) tapasztalatilag ellenőrizhető állításokból nyerhető logikai és matematikai állítások segítségével.

Carnap(ék) szerint ezeknek a kívánalmaknak nem felelnek meg a klasszikus filozófia és a XX. század első harmadának jelentős mozzanatai: ide sorolhatjuk az idealista filozófiákat (legyen szó akár Hegel, Schelling, Fichte, akár a német idealizmus további szerzőiről), és a posztidealiztikus filozófiákat, amelyhez a XIX. században és XX. század fordulóján kialakult szellemi termékek tartoznak: életfilozófiák (Kierkegaard, Nietzsche, Schopenhauer), egzisztencialista-ontológiai filozófiák (Heidegger), intuíción alapú filozófiák (Bergson), a fenomenológiai mozgalom (Scheler, Husserl), szellemtudományos vizsgálódások (Dilthey), értékfilozófiák (Rickert), tudásszociológiai megközelítések (Mannheim) és így tovább. A logikai empiristáknak az értelmességre vonatkozó feltételei alapján a legtöbb (filozófiai) javaslat – legyen szó akár a világról, akár a szubjektumról, akár a szubjektum helyéről a világban – valójában értelmetlen szócséplés. A történet a bevett nézet szerint itt véget is ér. Ami utána következett a XX. században, az kellőképp mutatja, hogy egy ilyen koncepció eleve halálra volt ítélve, a logikai empirizmus pedig ennek megfelelően „halott.”⁵

§2. Ami kimaradt a metafizika meghaladásából

Mindazonáltal korántsem szabad levonnunk ilyen nagyvonalú következtetéseket. Ezek ugyanis jelentős mértékben a Körről és Carnapról kialakult bevett nézeten alapulnak, ami pedig egy rendkívül leegyszerűsített képhez kötődik.⁶ Mind a legújabb kutatások, mind pedig az eredeti írások szövegközeli olvasatai, együttesen a releváns történeti és társadalmi kontextus figyelembevételével alapvetően eltérő képet mutatnak.

Carnap például a következőképp fogalmaz az „Überwindung” 1950-es évekbeli utószavában:

»Metafizika«. Ezt a terminust, az európai használathoz hasonlóan olyan értelemben használjuk ebben a tanulmányban, hogy a dolgok lényegére vonatkozó állítólagos tudásnak arra a területére utal, ami túl van az

⁴ Carnap: A metafizika kiküszöbölése... 62-63. o.

⁵ John Passmore: Logical Positivism. In Paul Edwards (szerk.), *The Encyclopedia of Philosophy. Vol. 5.* Macmillan, New York, 1967. 57. o.

⁶ Maga az „Überwindung” is pusztán egy radikális és főképp *átmeneti* korszak terméke Carnap intellektuális fejlődésében. Erről lásd Tuboly Ádám Tamás: Az 'Überwindung'-on innen és túl – Carnap filozófiai fejlődése. Kézirat.

empirikus alapokon nyugvó induktív tudományokon. Az ilyen értelemben vett metafizikához tartoznak az olyan rendszerek, amik Fichte, Schelling, Hegel, Bergson, Heidegger nevéhez tartoznak.⁷

Két dologra érdemes itt felfigyelnünk. Egyrészt meglehetősen evidensnek tűnik, hogy Fichte, Schelling, Hegel, Bergson és Heidegger filozófiája valóban túl van, vagy legalábbis eltér az induktív tudományok koncepciójától.⁸ Önmagában ezt nem feltétlenül kell értékítéletként értenünk, az említett szerzőknek feltehetően nem is állt szándékukban, hogy az induktív természettudományok módszertanát kövessék a filozófiai vizsgálódásokban.

Ami jóval érdekesebb ezen a ponton, az az, hogy az idézett passzus végén található felsorolás korántsem tűnik teljesnek a bevett nézet alapján. Jogosan merülhet fel, hogy mi a helyzet például a szellemtudományokkal és Dilthey filozófiájával?⁹

§3. Dilthey és az Überwindung

A metafizika meghaladása kapcsán általában Carnap negatív tézisét szokás kiemelni, miszerint a metafizika szó szerint értelmetlen. Mindazonáltal ritkán kerül említésre Carnap pozitív tézise, ha pedig idézik is, akkor is pusztán mellékesként, noha valójában számos dolgot elárul Carnap filozófiájának háttéréről.

Az „Überwindung” végén felmerül a gyanú, hogy a negatív tézis nem állít-e túl sokat? „[V]ajon a legkülönfélébb korokban a különböző népeknél olyan sok ember, közöttük kitűnő elmék, oly sok fáradtságot, sőt valódi buzgalmat fordítottak volna-e a metafizikára, ha ez semmi másból nem állna, mint értelmetlenül összefűzött pusztá szavakból?”¹⁰ Carnap arra hívja fel a figyelmet, hogy még ha a metafizikai állítások nem is rendelkeznek pozitív, tudományos, teoretikus tartalommal, el kell tudnunk számolni azzal a *történeti és társadalmi* jelenséggel, hogy a

⁷ Carnap: A metafizika kiküszöbölése... 80. o. Kiemelés tőlem: T. Á. T.

⁸ Ennek ellenére tudjuk Carnap naplójából és olvasójegyzékéből, hogy például az első világháború egyes időszakaiban naponta olvasta Fichte műveit. Lásd ASP RC 025-71-06; ASP RC 025-71-11; ASP RC 025-71-12. Vö. ASP RC 025-98-01.

⁹ Hasonlóképp feltűnő lehet, hogy Husserl és a fenomenológia is hiányzik a listáról. Ezzel a kérdéssel itt nem foglalkozom, ugyanis az meglehetősen jól dokumentált. Több szerző is (Guillermo E. Rosado Haddock: *The Young Carnap's Unknown Master*. Ashgate Publishing Limited, Aldershot, 2008.; Guillermo E. Rosado Haddock: *On the Interpretation of the Young Carnap's Philosophy*. In uó: *Against the Current – Selected Philosophical Papers*. Ontos Verlag, Frankfurt, 2012. 261–284. o.; uó: *The Old Husserl and the Young Carnap*. Megjelenés előtt álló kézirat. Sahotra Sarkar: *Husserl's Role in Carnap's Der Raum*. In Thomas Bonk (szerk.) *Language, Truth and Knowledge – Contributions to the Philosophy of Rudolf Carnap*. Springer, Dordrecht, 2003. 179–190. o.) részletesen vizsgálta Husserl hatását Carnap disszertációjára (Rudolf Carnap: *Der Raum: Ein Beitrag zur Wissenschaftslehre*. Kant-Studien Ergänzungshefte 56. Reuther and Reichard, Berlin, 1922.) és az *Aufbau* (Rudolf Carnap: *Der logische Aufbau der Welt*. Felix Meiner Verlag, Hamburg, 1974.). Tudjuk, hogy Carnap részt vett Husserl szemináriumain 1924/1925-ben (Karl Schuhmann: *Husserl-Chronik*. Nijhoff, The Hague, 1977. 281. o.; Karl Schuhmann (eds.): *Edmund Husserl: Briefwechsel*. Kluwer, Boston, 1994, Band IV, 298. o.). Ezt maga Carnap naplója is bizonyítja, ahol nyomon követhetjük, ahogy Carnap engedélyt kér Husserltől a szemináriumához való csatlakozáshoz (ASP RC 025-72-02, november 13.), ahogy Husserl engedélyezi a dolgot (november 17.), ahogy Carnap az *Ideent* olvasva felkészül a szemináriumra (1923. november), ahogy a szemináriumon előadást tart (ASP RC 025-72-03, január 23.), és ahogy Carnap 1924 januárjától elkezdi részt venni a Husserl-szemináriumok után tartott diskusziókon (amelyeken többek közt Ludwig Landgrebe és Bernhard Merten is részt vettek). Mindazonáltal egyesek (André W. Carus: *Carnap in Twentieth-Century Thought: Explication as Enlightenment*. Cambridge University Press, Cambridge, 2007., André W. Carus: *Carnap and Phenomenology: What Happened in 1924?* In Christian Damböck (szerk.) *Influences on the Aufbau*. Springer, Dordrecht. Megjelenés előtt; Jean-Michel Roy: *Carnap's Husserlian Reading of the Aufbau*. In Steve Awodey, Carsten Klein (szerk.) *Carnap Brought Home – The View from Jena*. Open Court, La Salle, 2004. 41–62.) némileg kritikuskak Husserl hatásának (túl)hangsúlyozása kapcsán.

¹⁰ Carnap: A metafizika kiküszöbölése... 89. o.

metafizika a legkülönbélebb korokon átívelő módon fennmaradt és virágzik; vagyis azzal „[...] a ténnyel [...], hogy azok a mozgalmak, amik a metafizikai filozófiában és vallásban oly fontos szerepet töltenek be, ismét meglehetősen befolyással bírnak [...]”.¹¹

Ha a metafizika nem a tényállások leírására, akkor mégis mire való? Az „Überwindung” szerint „[...] az életérzés kifejezésére.”¹² Carnap azt mondja, hogy a metafizika valójában nem tényleíró állításokat tesz, hanem kifejezi az adott szerző *életérzését* [Lebensgefühl], ezáltal pedig gyakorlatilag dokumentálja a *világnézetét* [Weltanschauung].¹³ Dilthey szerint minden metafizikai rendszer mögött egy-egy különálló világnézet húzódik, az adott szerző világhoz való viszonyával, életérzésével. Ebből fakadóan a metafizikai rendszerek érvényességének vizsgálatát le kell cserélni az adott világnézet és életérzés *genealógiai* vizsgálatára: fel kell tárunk azokat a társadalmi és kulturális mozzanatokot, amelyek a világhoz való viszony artikulálását lehetővé teszik, ugyanis „A világnézet legmélyebb eredete magában az életben gyökerezik.”¹⁴

Carnap olvasónaplóiból és levelezéséből tudjuk, hogy egyetemi tanulmányai során konkrétan Dilthey szövegeit nem olvasta.¹⁵ Felmerül akkor a kérdés, hogy miképp hat(hat)ott Dilthey Carnapra a „metafizika mint életérzés” koncepció kidolgozása során? A választ maga Carnap adja meg a levelezésében: „[...] kétségesnek tűnik számomra [Dilthey erős hatása], ugyanis emlékeim szerint semmit sem olvastam Dilthey-től, mindössze Nohl hivatkozott rá alkalmanként. [...] Næss munkájában találunk számos hivatkozást Nohl-tól és Dilthey-től és ezekből vettem észre csodálkozva, hogy milyen jelentős hatást is tett rám Dilthey [...] Nohl-on keresztül.”¹⁶

Carnap itt két szerzőre utal. Az egyik Arne Næss, aki az 1968-as, *Four Modern Philosophers – Carnap, Wittgenstein, Heidegger, Sartre* című könyvében az elsők között dokumentálta részletesen Carnap és Dilthey nézeteinek kapcsolatát.¹⁷ A másik, itt most jóval fontosabb szerző *Herman Nohl*. Nohl Berlinben szerzett doktorátust egy Szókratésről és etikáról szóló disszertációval Dilthey támogatása mellett. Dilthey tanítványaként Nohl első kézből ismerte

¹¹ Carnap: *Aufbau*, XX. o.

¹² Carnap: A metafizika kiküszöbölése... 89. o.

¹³ Carnap (Rudolf Carnap: A metafizika kiküszöbölése a nyelv logikai elemzésén keresztül. 90. o.) a cikkben kerüli a „világnézet” kifejezést, „[...] mivel kétértelműsége miatt éppenséggel az elemzéseink szempontjából döntő különbség, azaz az elmélet és az életérzés különbsége mosódik el.” Carnap arra utal, hogy „világnézet” alatt nem igazságigénnyel fellépő állítások racionális elvek mentén szerveződő rendszereket kellene értenünk, hanem sokkal inkább a világ *egészére* vonatkozó attitűdök, implicit elköteleződések, illetve értelem- és érzelmemozzanatok komplexumát. Ebből a szempontból, ahogy Dilthey fogalmazott, „A világnézetek nem a gondolkodás termékei” (Wilhelm Dilthey: *Weltanschauungslehre. Abhandlungen zur Philosophie der Philosophie* (Gesammelte Schriften, Band 8.). 4. kiadás. B. G. Tuebner, Vandenhoeck & Ruprecht, Stuttgart, Göttingen, 1968. 86. o.). Vö. Mannheim Károly: Adalékok a világnézet-értelmezés elméletéhez. In uő: *Tudásszociológiai tanulmányok*. Osiris, Budapest, 2000. 7–65. o. (különösen 12–17. o.) Fordította Karádi Éva. Máskor Carnap nem félt a „Weltanschauung” kifejezést használni, és a kiadatlan önéletrajza egyik szakaszának a következő címet adta: „Weltanschauung: Religion, enlightenment, youth movement” [Weltanschauung: Vallás, felvilágosodás, ifjúsági mozgalom]. Lásd Carnap 1957 [UCLA], Box 2, CM3: M-A3. B18.

¹⁴ Dilthey: *Weltanschauungslehre...* 78. o.

¹⁵ Lásd Carnap 1968. december 11-ei levelét Wilhelm Flitnernek, ASP RC 102-28-07.

¹⁶ Carnap levele Flitnernek, ASP RC 102-28-07.

¹⁷ Lásd Arne Næss: *Four Modern Philosophers: Carnap, Wittgenstein, Heidegger, Sartre*. The University of Chicago Press, Chicago and London, 1968. Arne Næss több évet is Bécsben töltött (1934–1936), így közvetlenül is jól ismerte a Kör munkásságát. Næss mellett szintén az elsők közt hívta fel a figyelmet Dilthey hatására az „Überwindung” cikk kapcsán Lothar Krauth (*Die Philosophie Carnaps*. Springer-Verlag, Wien, New York, 1970. 142. o.) és Gunther Patzig (Afterword to R. Carnap *Scheinprobleme in der Philosophie*. In Rudolf Carnap: *Scheinprobleme in der Philosophie*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1966, 100. o.). Mindazonáltal ez a kapcsolat az utóbbi években szinte teljesen figyelmen kívül maradt a szakirodalomban.

a szellemtudományok és a világnézet-filozófiák alapvetéseit, és miután 1908-ban sikerült Jénában habilitálnia, az ottani egyetemen folytatta oktatói és pedagógusi pályafutását. Itt ismerkedett meg Carnappal, aki 1910 és 1914 között Jénában (is) tanult.

Carnap 1963-as intellektuális önéletrajzában meglehetősen pozitív hangnemben emlékezett vissza Nohl hatására és munkájára:

Rendkívüli örömmel és hálával emlékszem Herman Nohl [...] filozófiai, pedagógiai és pszichológiai szemináriumára, még akkor is, ha a téma – például Hegel jogfilozófiája – olykor távol esett az érdeklődésem központi vonalától. A barátaim és jómagam is különösen közel álltunk Nohl-hoz, mivel egyrészt személyes érdeklődést mutatott a hallgatói élete és gondolatai iránt, szemben az akkori Németország legtöbb professzorával, másrészt pedig a szemináriumain és a privát beszélgetésein azzal próbálta mélyebben megértetni velünk a filozófusokat, hogy rámutatott azoknak az élethez való viszonyára (»*Lebensgefühl*«) és a kulturális háttérükre.¹⁸

Azon túl, hogy Carnap tovább radikalizálta Dilthey és Nohl nézeteit a „metafizika mint életérzés” koncepció kapcsán, ahogy már említettem, elfogadta azok pozitív elemeit is. „Sokan (pl. Dilthey és tanítványai) megvilágították már, hogy a műalkotások stílusában és jellegében miként nyilvánul meg az életérzés.”¹⁹ Ezen a ponton ismét Nohl szerepét kell hangsúlyoznunk, hiszen ő volt az, Dilthey mellett, aki az 1920-as *Stil und Weltanschauung* és az 1908-as *Die Weltanschauungen der Malerei* című műveiben²⁰ azt próbálta meg tisztázni, hogy a különféle művészeti stílusok és mozzanatok miként dokumentálnak pre-teoretikus élményeket és életérzéseket a világnézetek alapján.²¹

Mindazonáltal Carnap számára „talán a zene az életérzés legtisztább kifejezési eszköze [...]. Az a harmonikus életérzés, amit a metafizikus egy monista rendszerben akar kifejezésre juttatni, világosabban fejeződik ki a mozarti zenében.”²² Noha a zenészek és a metafizikusok céljai megegyeznek, „a metafizikusok zeneileg tehetségtelen muzikusok.”²³ Azonban Carnap szerint a metafizikusok tehetségtelen költők is: maga a költészet ugyanis hasonlóképp megfelelőbb közeget biztosít az életérzés kifejezésére, mint a zene, ám a metafizikussal szemben „[...] a lírai költő [...] nem tekinti feladatának, hogy költeményében egy másik lírikus költeményéből vett állításokat cáfolja, mivel jól tudja, hogy a művészet nem az elmélet területén mozog”.²⁴

A költészet és a fogalmilag artikulált metafizika kapcsolatának tematizálása korántsem új keletű fejlemény. A jelentős neokantiánus szerző, Friedrich Albert Lange volt az, aki a metafizika gyakorlatát az ember antropológiai szükségletei közé sorolta, és „fogalom-költészetnek”

¹⁸ Rudolf Carnap: *Intellectual Autobiography*. In Paul A. Schilpp (szerk.) *The Philosophy of Rudolf Carnap*. Open Court, La Salle, 1963. 4. o. Az eredeti és kiadatlan önéletrajzában Carnap a következőképp folytatta ezt a passzust: „[...] mivel az érdeklődésem inkább volt szisztematikus, mint történeti, zavart, amikor [Nohl] félretolta azon filozófusok nézeteinek a helyességét érintő kérdéseimet, akiket tanulmányoztunk. Tanárát, Diltheyt követve a filozófiai tanulmányok fő céljának nem a problémák megoldását tartotta, hanem a különféle filozófusok gondolkodásának megértését.” Carnap 1957 [UCLA], Box 2, CM3: M-A3. B3-4.

¹⁹ Carnap: *A metafizika kiküszöbölése...* 90. o.

²⁰ Herman Nohl: *Stil und Weltanschauung*. E. Diederichs, Jena. 1920. Herman Nohl: *Die Weltanschauungen der Malerei*. E. Diederichs, Jena, 1908.

²¹ Később az *Aufbauban* Carnap a különböző materiális konfigurációkat a művészeti *stílusok* dokumentációjának tekintette. Lásd a főszöveg következő szakaszát.

²² Carnap: *A metafizika kiküszöbölése...* 91. o.

²³ Carnap: *A metafizika kiküszöbölése...* 92. o. Az „Überwindung” egy 1930-as, varsói előadásjegyzetét Carnap a következő sorokkal zárta: „Beethoven – Fichte, mint a heroikus életérzés kifejezői. B. túl fogja élni F-et.” Lásd ASP RC 110-07-21.

²⁴ Carnap: *A metafizika kiküszöbölése...* 91. o.

[Begriffsdichtung] nevezte a metafizika azon sajátos karakterét, miszerint az egyszerre próbál meg fogalmailag artikulált leíró állításokat tenni és egyúttal meghaladni azokat.²⁵ A metafizika történeti és kulturális igénye mind Lange, mind pedig Hermann Lotze²⁶ szerint a *lélek igényeihez* [Bedürfnisse des Gemüts] tartozik, és gyakran szemben áll a tudományos elméletekkel és a gyakorlatok eredményeivel.²⁷ Később maga Carnap is a „lélek igényeiről” beszél az *Aufbau* előszavában:

Még nekünk is vannak a filozófiában »lelki igényeink« [»Bedürfnisse des Gemütes«], azonban ezeket a fogalmak világosságával, a módszerek precizitásával, megbízható tézisekkel elégítjük ki, amiket az egyes gondolkodók olyan együttműködése révén érünk el, ahol mindenki ellátja a saját feladatát.²⁸

A „fogalomköltészet” azonban egy másik szerző, mégpedig Nietzsche hatása kapcsán is fontos, ezáltal pedig egyesek kimondottan a *romantika* alapállásához kötik Carnap korai munkásságát. Nietzsche, illetve azok a munkák, amelyeket Nietzschének tulajdonítottak a korban (például *A hatalom akarása*), több helyütt is pozitív színben tűnnek fel Carnap munkáiban. Az „Überwindung”-ban például a következőket mondja:

Véleményünket, amely szerint a metafizika pótművészet – és annak is elégtelen –, az a tény is megerősíteni látszik, hogy a művészeti adottságokkal leginkább rendelkező metafizikus, ti. Nietzsche, majdnem teljesen elkerülte e két terület összekeverésének hibáját. Írásainak nagy része túlnyomóan empirikus tartalmú [...]. Abban a műben azonban, amelyben a legélesebben fejezi ki azt, amit mások a metafizikában vagy az etikában szoktak, nevezetesen a »Zarathustrában«, nem a félrevezető teoretikus formát választja, hanem nyíltan a művészi, a költő formát.²⁹

Thomas Mormann szerint „Nietzsche több volt, mint fogalomköltő (*Begriffsdichter*), aki kifejezte Carnap generációjának *életérzését* [...]. Nietzsche figyelemreméltó mértékben hatott [Carnap] gondolkodási stílusára, mi több, filozofálásának tartalmára is.”³⁰ A tartalmi és stílusbeli kérdésekben Mormann az *Aufbau* első verziójának kéziratát idézi, ami 1921/1922 körül készült el *Vom Chaos zur Wirklichkeit* címmel.

²⁵ Friedrich A. Lange: *Gesichte des Materialismus und Kritik seiner Bedeutung in der Gegenwart*. 2 kötet. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1974. 988. o.

²⁶ Hermann Lotze: *Mikrokosmos. Ideen zur Naturgeschichte und Gesichte der Menschheit*. 3. kiadás, 1. kötet. S. Hirzel, Leipzig, 1876. V. o.

²⁷ Lotze annyiban is érdekes, hogy élesen különbséget tesz a felfedezés és az igazolás kontextusa között. „Egészében véve azonban a felfedezés túlmutat a bizonyításon: ennek megfelelően pedig elkülönítem ezt a két problémát, noha nem mindig fogom elkerülni a kettő természetes elegyét. A tudományos vizsgálódások mindkettőhöz egyforma mértékben hozzájárulnak; az élet igényei gyakrabban vezetnek a felfedezéshez.” (Hermann Lotze: *Logic: in three Books of Thought, of Investigations, and of Knowledge*. Clarendon Press, Oxford, 1884. 224. o. Fordította Bernard Bosanquet.) Ez a különbségtevés Carnap számára is alapvetőnek bizonyult mind az *Aufbau*-ban (XIX. és §54), mind pedig a későbbi munkáiban. Carnap olvasónaplójából tudjuk, hogy 1913-ban olvasta Lotze munkáit. Lásd ASP RC 025-97-01.

²⁸ Carnap: *Aufbau*, XX. o.

²⁹ Carnap: A metafizika kiküszöbölése... 92. o.

³⁰ Thomas Mormann: Carnap's Boundless Ocean of Unlimited Possibilities: Between Enlightenment and Romanticism. In Pierre Wagner (szerk.) *Carnap's Ideal of Explication and Naturalism*. Palgrave MacMillan, Houndmills, 2012. 72. o. Nietzsche Carnapra tett hatásáról lásd még Gottfried Gabriel: Introduction: Carnap Brought Home. In Stewe Awodey, Carsten Klein (szerk.), *Carnap Brought Home – The View from Jena*. 11-12. o. és Thomas Mormann: Carnap's *Aufbau* in the Weimar Context. In Damböck, Christian (szerk.) *Influences on the Aufbau*.

Ebben Carnap azt állítja, hogy az érzéki megismerés során egyfajta káosszal találjuk szemben magunkat, ehhez van közvetlen hozzáférésünk. Azonban „az új rendre [Neuordnung] és a durva ellentmondások kiküszöbölésére irányuló akaratból [Wille] fakadnak az ismeretelméleti megfontolások [...]. A valóság ellentmondásosságainak meghaladására [Überwinden] irányuló akarat a rekonstrukció révén irracionális kezdőpontként szolgál a mi elméletünk számára is.”³¹ Mindazonáltal a tapasztalati káoszból rekonstruált tudáselemek és az azokat összegző elméletek pusztán *fikciók* [Fiktionen]. A „fikció” kifejezés a neokantiánus Hans Vaihinger 1911-es *Die Philosophie des Als Ob* című munkájából származik, aki szerint a fogalmi klasszifikációk és az elme működési termékei (mint az eszmék, elméletek) *pragmatikus* egységek, „[...] olyan eszközök, melyek arra szolgálnak, hogy könnyebben megtaláljuk a helyünket a világban.”³²

Mormann szerint mindenképp jelentős párhuzam fedezhető fel a (pszeudo-)nietzschei *hatalom akarása* és a carnapi *rend akarása* között. Nietzsche és *A hatalom akarása az Aufbau* végső verziójában is többször megjelenik (§§65, 67, 163), minden alkalommal a szubjektum anti-szubsztancionalista felfogása kapcsán.³³ Mormann továbbá párhuzamot von az „Überwindung” cikk címe és az „überwindung” fogalmának gyakori nietzschei használata közt a Zarathustrában, illetve feleleveníti Carnap egy kevésbé ismert írásának azt a passzusát, ami Nietzsche *Vidám tudományára* emlékeztet:³⁴ „a teológia és a metafizikus filozófia, mint veszélyes narkotikumok, káros hatással vannak az értelemre.”³⁵ Mindezek alapján egyetértőleg idézi Gottfried Gabriel konklúzióját, miszerint „Carnap esetében Frege *Fogalomírása* a dolgozóasztalon, míg Nietzsche *Zarathustrája* az éjjeli szekrényen kap helyet.”³⁶

Abból indultunk ki, hogy erős romantikus hatásokat fedezhetünk fel Carnap korai gondolkodásában – erről Mormann a következőket mondja: Carnap és a Bécsi Kör gondolkodását gyakran kötik a felvilágosodás eszméihez,³⁷ mintegy szembeállítva az irracionális konfigurációktól sem mentes romantikával. A felvilágosodás eszmevilágát Mormann (Isaiah Berlin leírására alapozva) a következő három pontban látja: (1) Minden valódi kérdés megválaszolható. (2) A genuin kérdésekre az interszjektív és empirikus módszereken nyugvó tudományos kutatások hivatottak választ adni. (3) Az egyes válaszoknak kompatibilisnek kell lenniük egymással,

³¹ ASP RC 081-05-01/1. o. Ez a megfogalmazás, ahogy arra Mormann is rámutatott, erőteljesen hasonlít Rickert *System der Philosophie* című munkájának egy passzusára, ahol Rickert azt állította, hogy „a világ filozófiai megközelítésének akarása [...] szükségszerűen összekapcsolódik a »rendszer akarásával.«” Heinrich Rickert: *System der Philosophie*. Mohr, Tübingen. 1921. 10. o.

³² Hans Vaihinger: *The Philosophy of 'As if'. A System of the Theoretical, Practical and Religious Fictions of Mankind*. Kegan Paul, Trench, Trubner & Co. Ltd. London, 1935. 15. o. Fordította C. K. Ogden.

³³ Nietzsche szubjektumfelfogásáról e számban lásd Kóvári Sarolta írását.

³⁴ Mormann: Carnap's Boundless Ocean of Unlimited Possibilities... 73. o.

³⁵ Rudolf Carnap: Theoretische Fragen und praktische Entscheidungen. *Natur und Geist* 2, (1934) 257–260. o. Vö. Friedrich Nietzsche: *A vidám tudomány*. Szukits Könyvkiadó, Szeged, 2003. §147. Fordította Romhányi Török Gábor.

³⁶ Gottfried Gabriel: Introduction... 12. o. Tudni lehet, hogy Carnap 1909-ig bezárólag is Nietzsche több munkáját olvasta. Lásd ASP RC 025-97-01.

³⁷ A Kör manifesztumában a logikai empirizmust a speciális XX. század eleji bécsi felvilágosodáshoz kötik. Lásd Rudolf Carnap, Hans Hahn, Otto Neurath: Tudományos világfelfogás. A Bécsi Kör. In Kocsondi András (szerk.) *Pozitivisták tudományfilozófiái*. JATE Kiadó, Szeged, 1991. 162. o. Fordította Kocsondi András. Carnap és az *Aufklärung* legrészletesebb elemzését Carus: *Carnap in Twentieth-Century Thought...* tartalmazza.

máskülönben zavarhoz, kétértelműségekhez és káoszhoz jutunk.³⁸ Ezeknek a kritériumoknak Carnap látszólag teljes mértékben megfelel.³⁹

Mindazonáltal Carnap már 1929-ben azt mondta, hogy „különbséget kell tennünk tények [Tatsachen] és értékek [Werten] között: aközött, ami van, és aközött, amit szeretnék, kívánok, követek (akarok és kell).”⁴⁰ Ez a különbségtevés pedig megfelel az újkori német filozófia alapvető distinkciójának *Geist* és *Leben* közt, ahol az utóbbi nem a korlátlan racionalitás kereteinek engedelmeskedik, hanem az élet irracionális mozzanatainak: az élet meghatározó eleme az életérzés, a világnézet. Carnap az „Überwindung” idejére arra jutott, hogy *Geist* és *Leben*, *elmélet* és *gyakorlat* közt áthidalhatatlan szakadék tátong. A *Leben* kapcsán felmerült állítások, például az etika esetében is pusztán

[...] bizonyos kívánság kifejeződése[i]. [...] Ténylegesen azonban az értékelő ítélet semmi más, mint félrevezető grammatikai formába öntött parancs, aminek következményei lehetnek az ember cselekedeteire nézve; maguk a következmények pedig összhangban lehetnek kívánságainkkal, vagy nem. De egy értékítélet sem nem igaz, sem nem hamis; nem állít semmit sem, és nem lehet sem bizonyítani, sem megcáfolni.⁴¹

Mormann értelmezésében (Berlin elképzelésénél maradva) a romantika egyik fő jellegzetessége, hogy a kérdésekre adandó válaszokat nem felfedezzük, hanem *megalkotjuk*. Míg a „tudomány feladata: a tudás [Erkenntnis]” megszerzése és rendszerzése, addig az élet és a gyakorlat oldalán a kreativitás és a szabadság, a „*korlátlan lehetőségek határtalan óceánja*” dominál.⁴²

Noha az „Überwindung” körüli időktől kezdve valóban egyfajta szakadék húzódott Carnap számára a természet- és reáltudományok [Naturwissenschaft és Realwissenschaft], illetve az értékek területe közt, az *Aufbau*-ban Carnap még megpróbálta egységes keretbe helyezni a *Geist* és a *Leben* tartományát. Ebből a szempontból a romantikus megfontolások, szemben a felvilágosodással, korántsem képezték Carnap filozófiájának „vezérfonalát.”⁴³ A következő szakasz további megfontolásokkal szolgál arra nézve, hogy mi alkotta ennek az elméleti hátterét.

§6. Dilthey és az *Aufbau*

Noha a szakirodalom korábban csupán az „Überwindung” kapcsán említette (és részletesebben nem tematizálta) Dilthey hatását Carnap gondolkodására, valójában a hatás korábban is detektálható – nevezetesen az *Aufbau* egyes kérdésfelvetéseiben és megoldásaiban.

Az *Aufbau* rendkívül komplex munka: tekinthetjük egyfajta olvasztótégelynek, amiben egyaránt elfért Frege, Russell és Wittgenstein logikai-analitikus filozófiája, de olyan koncepciók is, mint az életfilozófia és annak kritikája (Nietzsche, Bergson), a fenomenológia (Husserl), a

³⁸ Vö. Thomas Mormann: Carnap's Boundless Ocean of Unlimited Possibilities... 70. o.

³⁹ A logikai empirizmus „tisztaságra és világosságra törekszik, s elutasítja a sötét távlatokat és a kifürkészhetetlen mélységeket. A tudományban nincsenek »mélységek« [...]” Carnap, Hahn, Neurath: Tudományos világfelfogás. 165. o.

⁴⁰ ASP RC 110-07-49/1. o. Az idézet Carnap 1929. október 15-ei, „Wissenschaft und Leben” című előadásából származik, amely a dessau-i Bauhausban hangzott el.

⁴¹ Rudolf Carnap: Filozófia és logikai szintaxis. In: Altrichter Ferenc (szerk.) *A Bécsi Kör filozófiája*. 144. o. Fordította Altrichter Ferenc.

⁴² Rudolf Carnap: *Logische Syntax der Sprache*. Springer, Vienna, 1934. VI. o. Kiemelés tőlem. Az idézet a mű előszavából származik. Maga a megfogalmazás egyébként Neurath javaslatára került be az előszóba (Neurath 1934. június 10-ei levele Carnapnak, ASP RC 029-10-65). Azonban Mormann (Carnap's Boundless Ocean of Unlimited Possibilities... 77. o. 3. l.) szerint, ez nem ássa alá Nietzsche hatását, hiszen Neurath ugyanúgy ismer(het)te Nietzsche munkásságát. Neurath és Carnap viszonyáról lásd Tuboly Ádám Tamás: *Tolerancia és Explikáció – Carnap és a logikai empirizmus rehabilitációja*. Kézirat.

⁴³ Mormann: Carnap's Boundless Ocean of Unlimited Possibilities... 71. o.

neokantiánusok (Cassirer, Natorp, Bauch, Rickert, Vaihinger), pszichológusok (Köhler, Lewin, Wertheimer), továbbá Meinong, Brentano, Hans Driesch, Nicolai Hartmann, Henri Poincaré, Wilhelm Wundt, Wilhelm Ostwald és Theodor Ziehen. Eme szerzők közül egyeseket már érintettem, másokat az eddigi szakirodalom is kellőképp tematizált.⁴⁴ Meglehetősen nehéz lenne *egyetlen* hatást kiemelni, és magam sem teszek erre kísérletet. Pusztán arra kívánok rámutatni, hogy Dilthey hatása miképp jelenik meg a műben.

Az *Aufbau* a tudás egyfajta rétegzett elméletét tartalmazza,⁴⁵ hasonlóképp Kant és Husserl ismeretfilozófiájához. Azonban míg az utóbbi szerzők főképp a megismerő kognitív fakultásainak vizsgálatára építve állítják azt, hogy különböző szinteket kell megkülönböztetniük a megismerő képességek működése és ismeretnyújtó szerepe kapcsán, amely képességek egyrészt egyszerűbb és bonyolultabb szintekre oszlanak, ahol az utóbbiak szervesen épülnek az előbbiekre és vissza is hatnak rájuk, másrészt folyamatos interakcióban állnak egymással annak érdekében, hogy egyik se lépje túl az illetékességi területet,⁴⁶ Carnap máshonnan közelíti meg a kérdést.

Carnap nem annyira a megismerő *képességeket* vizsgálja, mint inkább a kognitív fakultásaink által szolgáltatott anyagokat kodifikáló *állításokat*, és azok *logikai* kapcsolatait. Carnap az *Aufbau*-ban nem általánosságban a tudást és a tudásszerző folyamatokat tárgyalja, hanem a *fogalmi tudást*. Éppen ezért nem is tesz különbséget tárgyak [Gegenstände] és fogalmak [Begriffe] között sem; ahogy ő fogalmaz „[...] itt nem két koncepcióval van dolgunk, hanem csupán kétféle beszédmód-értelmezéssel.”⁴⁷ Ismeretfilozófiájának általános kereteit a tudás rétegzett elmélete számára az ún. *konstitúcióelmélet* adja:

A konstitúcióelmélet egy neutrális nyelvet használ, és azt állítja, hogy a tárgyakat sem nem »létrehozunk«, [erzeugt] sem pedig »megragadjuk« [erkannt], hanem »konstituáljuk« [konstituiert]. Már a dolgok kezdetén hangsúlyozni szeretném, hogy a »konstituálni« kifejezést mindig teljesen neutrális értelemben használjuk. A konstitúcióelmélet nézőpontjából a »létrehozás« [erzeugen] és a »megragadás« [erkennen] közti ellentét céltalan nyelvi vita. (*Aufbau*, §5)

A carnapi *konstitúcióelmélet* szerint a fogalmak/tárgyak egyfajta „episztemikus-logikai rendszerbe”⁴⁸ helyezhető, ami végső soron a „fogalmak genealógiáját”⁴⁹ adja: „a konstitúcióelmélet fő tézise szerint minden fogalmat néhány alapvető fogalomból származtathatunk”⁵⁰ oly módon, hogy „minden egyes szint tárgyait az alacsonyabban fekvő szintek

⁴⁴ A neokantiánusokról lásd Michael Friedmann: *Reconsidering Logical Positivism*. University Press, Cambridge, 1999. és Alan W. Richardson: *Carnap's Construction of the World – The Aufbau and the Emergence of Logical Empiricism*. Cambridge University Press, Cambridge 1998. Ziehen hatását Mormann (*Carnap's Aufbau...*) tárgyalja. Lásd még Dahms írását, melyben Ostwald elképzeléseinek megjelenését vizsgálja Carnap pre-*Aufbau* időszakában. Hans-Joachim Dahms: Carnap's Early Conception of a 'System of all Concepts': The Importance of Wilhelm Ostwald. In Christian Damböck (szerk.) *Influences on the Aufbau*.

⁴⁵ A rétegzett tudáselméletéről lásd Zuh Deodáth: Hauser Arnold és a tudás rétegzett elméletei. In Ungvári Zrínyi Imre (szerk.) *Megértés, értelmezés, kultúra. Válogatott tanulmányok Veress Károly köszöntésére*. Kolozsvári Egyetemi Kiadó, Kolozsvár, 2014. 251-281. o. Vö. Tuboly Ádám Tamás: A *Der logische Aufbau der Welt* kontinentális gyökerei. In Schaub Anita, Szabó István (szerk.) *III. Interdiszciplináris Doktorandusz Konferencia 2014*. Pécsi Tudományegyetem Doktorandusz Önkormányzat, Pécs, 2015. 549–565. o. és Tuboly Ádám Tamás: The Constitution of 'geistige Gegenstände' in the Aufbau – Hans Freyer's Influence on Carnap.” Kézirat.

⁴⁶ Zuh megfogalmazásában Husserl szerint „az emberi megismerés egy olyan értelmes architektúra, amelynek rétegei egymásra épülnek. Ha ebben az építményben az egyik réteget eltávolítjuk, akkor a teljes építményt destabilizáljuk.” Zuh: Hauser Arnold és a tudás rétegzett elméletei. 263. o.

⁴⁷ Carnap: *Aufbau*, §5.

⁴⁸ *Uo.* §1

⁴⁹ *Uo.*

⁵⁰ *Uo.*

tárgyaiból konstituáljuk”.⁵¹ Annak megfelelően kapunk különböző *konstitúciós rendszereket*, hogy a különböző szinteket miképp építjük egymásra, és pontosan milyen viszonyokat jelölünk ki az egyes szintek elemei közt.

Carnap a saját konstitúciós rendszerében négy alapvető szintet különít el: ezek az autopszichológiai [eigenpsychischer] tárgyak, fizikai [physischen] tárgyak, heteropszichológiai [fremdpsychischen] tárgyak, illetve a szellemi tárgyak [geistige Gegenstände].⁵² Miközben Carnap arra tesz kísérletet, hogy az összes szintet a legalapvetőbbnek tekintett autopszichológiai tárgyakból konstituálja,⁵³ minket itt most nem maga a felépítmény érdekel, hanem a szellemi tárgyak, azoknak is főleg egyetlen aspektusa.

Carnap a szellemi tárgyak közé sorolja a különféle szokásokat (mint például a kalapemelés),⁵⁴ az államot [Staat], az intézményeket, a társadalmi csoportokat és szervezeteket,⁵⁵ illetve a művészeti alkotásokat és stílusokat.⁵⁶ Noha nem említi, de ide vehetjük például az eszméket és ideológiákat is, amik tipikusan szellemi tárgyaknak tekinthetők abban az értelemben, hogy a többi felsorolt elemhez hasonlóan az *emberi szellem [Geist] működésének termékei*. Ezek pedig alapvető jelentőségűek a filozófia számára: „[...] a fizikai és pszichológiai tárgyakon túl a filozófia számára a tárgyak legfontosabb típusát a »szellemi tárgyak« jelentik a »kulturális«, »történeti« és »szociológiai« tárgyak értelmében.”⁵⁷

Carnap célja alapvetően annak bemutatása, hogy az *Aufbau* konstitúciós rendszere nem csupán a logika, matematika és a természettudományok tárgyait és kérdéseit tudja integrálni egy egységes rendszerbe,⁵⁸ hanem a *szellemtudományokat* is, ugyanis a szellemi tárgyakkal a szellemtudományok foglalkoznak.

Felmerül a kérdés, hogy hol jön be a képbe Dilthey? Damböck Dilthey-től származtatja azt az elképzelést, miszerint a *szellemi tárgyakhoz a posteriori*, azaz tapasztalati úton kell

⁵¹ Uo. §2

⁵² Természetesen a rétegzettség itt nem áll meg: Carnap több helyütt is beszél elkülönült logikai, matematikai, biológiai, etikai tárgyakról, illetve különféle térbeli konfigurációkról, és olyan érzéki modalitásokról, mint színek, ízek, illatok, hangmagasságok. Lásd Carnap: *Aufbau*, §25. Azonban az *értékek* [Werte] is különálló és speciális tartományt képeznek, lásd Uo. §152.

⁵³ Carnap projektét általában azért szokták bukottnak ítélni, mert az adott rendszer egyes formális lépései hibásak. Ezért mondja Damböck, hogy „a fizikai tárgyaknak a fenomenális tárgyakra történő visszavezetésének bukása az *Aufbau* konstitúciós rendszerének kontextusában egyáltalán nem jelenti a konstitúció*elmélet* bukását, csupán annak a konkrét konstitúciós *rendszernek* a bukását jelzi, amely az *Aufbau* (IV. részének) kontextusában kerül (re)konstruálásra.” Christian Damböck: Rudolf Carnap and Wilhelm Dilthey: 'German' Empiricism in the *Aufbau*. In Richard Creath (szerk.) *Rudolf Carnap and the Legacy of Logical Empiricism*. Springer, Dordrecht, 2012. 83. o.

⁵⁴ Carnap: *Aufbau*, §§24, 150. A kalapemelés példája feltehetően Hans Freyertől származik, lásd Hans Freyer: *Theorie des objektiven Geistes. Eine Einleitung in die Kulturphilosophie*. Verlag von B. G. Teubner. Leipzig, Berlin, 1928. 54-55. o. és 65. o. A példa, és annak hasonló értelmezése később Erwin Panofsky munkásságában is megjelenik. Lásd Erwin Panofsky: *Studies in Iconology. Humanistic Themes in the Art of the Renaissance*. Westview Press, Oxford 1972. 4. o. Köszönettel tartozom Robert Bornnak, amiért felhívta a figyelmem a példa későbbi megjelenésére.

⁵⁵ Carnap: *Aufbau*, §151

⁵⁶ Uo. §152

⁵⁷ Uo. §23

⁵⁸ Az *Aufbau* konstitúciós rendszere 1929-ben is a Kör egységes tudományról vallott koncepciójának sarokkövét képezte: „Amennyiben minden fogalom visszavezetése megvalósulna, úgy mindegyik besorolódna egy redukciós rendszerbe, egy »konstitúciós rendszerbe.«” Carnap, Hahn, Neurath: *Tudományos világfelfogás*. 167. o. A logikai empiristák egységesítő tendenciájának újraértékeléséről lásd Tuboly Ádám Tamás: *Otto Neurath és az egységes tudomány – Egy példa a tudományos együttműködésre. Annona Nova*. Megjelenés előtt, és Tuboly Ádám Tamás: *Tolerancia és Explikáció...*

hozzáférnünk (szemben Kant és Hegel *a priori* alapokon nyugvó nézeteivel).⁵⁹ Ahogy Dilthey fogalmazott: „Minden tudomány, tapasztalati tudomány, de minden tapasztalatnak tudatunk [...] feltételeiben, természetünk egészében van eredeti összefüggése [...]”.⁶⁰ Carnap ezt a viszonyt a „manifesztáció” és a „dokumentáció” relációival illusztrálja. Az elképzelés a következő.

Az *Aufbau* első és legrészletesebben kidolgozott részében Carnap bemutatja, hogy miképp konstituálhatjuk a fizikai tárgyakat a saját tapasztalati folyamunk egészéből. Amennyiben a szellemi tárgyak megragadhatók lennének a fizikai tárgyak közvetítésével,⁶¹ a szellemtudományok is megfelelő pozícióba kerülnének ahhoz, hogy a különböző irracionális élmény-konfigurációk, közösségi és egyéni élmény-komplexumok, vagyis a világnézetek *tárgyi-fizikai objektivációkon keresztül dokumentálhatóak* legyenek.⁶² A szellemi tárgyak pedig kétféleképp jelennek meg számunkra: (i) egyrészt (tág értelemben vett) fizikai tárgyakban *manifesztálódnak* átmenetileg (például a kalapemelés fizikai mozzanata manifesztálja az üdvözlés gesztusát), (ii) illetve materiális tárgyakban dokumentálódnak hosszabb távon, például a dessau Bauhaus főépülete dokumentálja a Bauhaus *stílusát*. Azonban mind a kalapemelés mozzanata, mind az egyes művészeti alkotások fizikai tárgyak, így egy *fizikai tárgy* közvetítésével (azaz *a posteriori* módon) ismerjük meg a szellemi tárgyakat.

Ez a fajta speciális empirista hozzáállás önmagában is sugallhatja Dilthey hatását,⁶³ azonban ennél specifikusabbak is lehetünk. Ismeretes, hogy Dilthey a szellemtudományok tartományát meglehetősen tágan vette: a szellemtudomány tárgya „a történelmi-társadalmi valóság [geschichtlich-gesellschaftliche Wirklichkeit].”⁶⁴ A szellemtudományhoz kötődik az antropológia, a politikai gazdaságtan, a történelem, a filológia, az esztétika és a filozófia is. Mindazonáltal Dilthey szerint a pszichológia egyes verziói is a szellemtudományokhoz tartoznak: „A legegyszerűbb tényállás, melyhez a társadalmi-történelmi valóság elemzése eljutni képes, a pszichológiában áll rendelkezésre; eszerint *a pszichológia az első és a legelemibb a szellem szaktudományai közül*; ennek megfelelően igazságai képezik a további felépítés *alapját*.”⁶⁵

Mindazonáltal Rickert élesen szembeszállt Dilthey elképzeléseivel. Szerinte a nem-természettudományokkal nem a szellemtudományokat [Geisteswissenschaften], hanem a *kultúrtudományokat* [Kulturwissenschaften] kell szembeállítani:

⁵⁹ Christian Damböck: Rudolf Carnap and Wilhelm Dilthey

⁶⁰ Wilhelm Dilthey: Bevezetés a szellemtudományokba. In uő: *A történelmi világ felépítése a szellemtudományokban. Tanulmányok*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1974. 65. o. Fordította Erdélyi Ágnes.

⁶¹ Ezen a ponton, a hivatalos képpel ellentétben nem a radikális és kortárs fizikalizmus előjelét kell látnunk. Neurath ugyanis például különbséget tett a fizikalizmus [Physikalismus] és a fizikalisztikus [physikalistisch] megközelítés között. Az előbbi a szűk értelemben vett fizikai (mechanikai, elektrodinamikai stb.) megközelítésekre és leírásokra vonatkozik, míg az utóbbi pusztán a „jelenlegi fizika értelmében valamilyen tér-időbeli leírással” kapcsolódik össze. Lásd Otto Neurath: A fizikalizmus szociológiája. In Altrichter Ferenc (szerk.) *A Bécsi Kör filozófiája*. 540. o. Fordította Fehér Márta. Ebben az értelemben a szellemi tárgyak materiális megjelenései és kodifikációi (a nyelv, az épületek, a festmények, stb.) megragadhatóak egy fizikalisztikus nyelven.

⁶² Tehát a tárgyi-materiális objektivációknak dokumentumértéke van a szellemi-kulturális élményösszességekre nézve. Ez a koncepció feltehetően a már említett Hans Freyertől származik, aki maga is hasonló tézist védelmezett 1923-as, *Theorie des objektiven Geistes* című művében (Freyer: *Theorie des objektiven Geistes*). Erről részletesen lásd Tuboly: A *Der logische Aufbau der Welt* kontinentális gyökerei, valamint uő: The Constitution of 'geistige Gegenstände' in the Aufbau...

⁶³ A speciális német empirizmusról, benne a Dilthey-től Carnapig vezető ívről lásd Christian Damböck: *Das empirische Erbe des deutschen Idealismus. Mit Einzelstudien zu Wilhelm Dilthey, Hermann Cohen und Rudolf Carnap*. Springer, Dordrecht, Megjelenés előtt.

⁶⁴ Dilthey: Bevezetés a szellemtudományokba. 75. o.

⁶⁵ Uo. 119. o. Kiemelés tőlem.

Hogy a »szellemtudományok« kifejezés nagyon is elégtelenül jellemzi a nem-természettudományi diszciplínákat, azt a filozófiában uralkodó véleményekkel ellentétben az empirikus kutatás emberei bizonyára egyre jobban érzik; meggyőződésem, hogy a természet és a szellem közötti ellentét szempontja szerint létrejött elosztási kísérletek nem is juthatnak el odáig, hogy megértessék a tudományok *valóban meglévő* különbségeit [...].⁶⁶

Azonban Rickert számára itt nem pusztán terminológiai különbségről van szó. A kultúrtudományok körében ugyanis a pszichológia korántsem játszik olyan fontos szerepet, mint a szellemtudományok esetében: a kultúrtudomány fogalma „felöleli a vallástudomány, a jogtudomány, a történelem, a filológia, a társadalmi gazdaságtan stb., vagyis tehát a pszichológia kivételével az összes »szellemtudományok« összes tárgyait.”⁶⁷ Ennek oka abban keresendő, hogy noha az emberi szellemnek [Geist] és a lelki [seelisches] folyamatoknak valóban fontos szerepük van a nem-természettudományos területek elhatárolásában, „a lelki élet [...] önmagában szintén csak természet [...]”⁶⁸ Mint ilyen, nem szolgálhat kellően markáns útjelzőként a természettudományok és a nem-természettudományok elhatárolásához: Rickert szerint erre a feladatra a *kultúra* fogalma lenne megfelelő. Mindazonáltal „a kultúra fogalmának meghatározására [a szellem fogalma] nem használható”⁶⁹ az előzőek miatt, így Rickert azt az *értékek* [Werte] fogalmához köti.⁷⁰ A kultúra mindig értékekkel [Werte] jár együtt. Önmagában például a mezőgazdaság nem tűnik szellemtudományos szempontból relevánsnak, azonban különféle kulturális és egyéb értékek fűződnek hozzá. Ebből kifolyólag a szellemtudományok helyett a kultúrtudományokat kell előnyben részesítenünk.

Ha valaki pusztán az *Aufbau* angol kiadását veszi a kezébe, akkor azt találja, hogy Carnap a kulturális tárgyakat [cultural objects] és a kultúrtudományokat [cultural sciences] tárgyalja. Ha ehhez hozzávesszük, hogy Rickert, a kultúrtudományok vezéregyénisége Carnap tanára volt Freiburgban, akkor adja magát az az értelmezés, miszerint itt ismét a neokantiánus filozófia egyik lenyomatára leltünk az *Aufbauban*. Mindazonáltal korántsem ez a helyzet. Az *Aufbauban* Carnap a kulturális tárgyakról [kulturellen Gegenstände] mindössze elvétve beszél⁷¹ a tágabb kontextus szempontjából. Hasonlóképp Carnap a kultúrtudománnyal sem foglalkozik. Az *Aufbau* rendszerének tárgyát a *szellemi tárgyak* [geistige Gegenstände] és a *szellemtudományok* [Geisteswissenschaften] adják. Figyelembe véve Dilthey, és a Dilthey filozófiájához kötődő

⁶⁶ Heinrich Rickert: *Kultúrtudomány és természettudomány*. Franklin-Társulat, Budapest, 1923. 16. o. Fordította Posch Árpád. A fordítást módosítottam: T. Á. T.)

⁶⁷ Uo. 23. o. A fordítást módosítottam: T. Á. T.)

⁶⁸ Uo. 27. o.

⁶⁹ Uo.

⁷⁰ Rickert a következő definíciót javasolja: „Ragaskodjunk tehát szorosan a kultúrának a nyelvhasználattal teljesen egybehangzó fogalmához, azaz értsük rajta azon tárgyaknak az összességét, amelyekhez általánosan elismert *értékek* [Werte] tapadnak, és amelyeket ezen értékekre való tekintettel *ápol* az emberiség.” Uo. 28. o.

⁷¹ Carnap: *Aufbau*, §§23, 150

szervezők komoly hatását,⁷² sokkal inkább arról van szó, hogy Carnap a kulturtudományok vs. szellemtudományok vitában Dilthey mellé állt.⁷³

Ha az előző szakaszt Carnap és a romantika kapcsolatával zártuk le, akkor itt is érdemes lenne kitérni a kérdésre. Ha követjük Mormann értelmezését, akkor Carnap számára az elmélet és a gyakorlat, a tények és az értékek közt áthidalhatatlan szakadék húzódott. Az „Überwindung”-ra ez mindenképp igaz is. Mindazonáltal azzal, hogy Carnap az *Aufbau*-ban a szellemi tárgyakat és a különféle értékeket is integrálni próbálta az konstitúcióelmélet egységes keretébe, azt mondhatjuk, hogy ez a szakadék 1928-ban még nem létezett a későbbi formában. Mi több, a korszakban ez még az olvasó számára is nyilvánvaló lehetett, hiszen Schlick a következőképp fogalmazott a recenzójában: „[Az *Aufbau*] egyik legjelentősebb és legérdekesebb eredménye, hogy felmutat, és javarészt végigvisz egy olyan utat, amelyen az alapoktól eljuthatunk a pszichológia, a természet- és szellemtudományok alapfogalmaihoz.”⁷⁴

§8. A logika jeges csúcsai

Rudolf Haller a következőképp fogalmazott a Carnap és a Bécsi Kör újraértékelését célul kitűző munkáról:

Mindazonáltal a logikai empirizmus nagy projektje *eltérő* projektekből állt össze, amelyek különböző filozófiai feltevéseken alapultak. A Bécsi Köről szóló munkák egyik legfontosabb célja az elmúlt években éppen az volt, hogy felszínre hozzák a Körön belüli filozófiai *különbségeket*. A [logikai empiristák] eredményeit pusztán az egyéni teljesítmények és a csoporttagok általános nézeteinek jóval részletesebb képe alapján tudjuk megítélni. A szinte elfelejtett Bécsi Kör újrafelfedezése jó úton halad ehhez.⁷⁵

Abból a sematikus történetírási stratégiából indultunk ki, miszerint szinte áthidalhatatlan szakadék húzódik a posztidealiztikus filozófiában az úgynevezett analitikus filozófia és az úgynevezett kontinentális filozófiák között, ahol is az előbbi csoport *par excellence* képviselői épp a logikai empiristák, kiváltképp pedig Rudolf Carnap. Mindazonáltal ez a szakadék csupán *szinte* áthidalhatatlan.

Ebben a tanulmányban azt mutattam be, hogy Carnap (legalábbis korai) filozófiája organikus módon beilleszthető a XIX-XX. század fordulóján domináns és egymásnak feszülő filozófiai iskolák tematikájába. Noha az 1932-es „Überwindung” tanulmány egyfajta töréspontot jelent Carnap gondolkodásában, az azt megelőző időszakban nyomát sem találjuk az „Überwindung” radikális téziseinek.

⁷² Damböck (*Das empirische Erbe des deutschen Idealismus*. 67-68. o.) ír egyfajta Dilthey-iskola hatásáról, amihez olyan szerzőket és témákat sorol, mint Nohl (filozófiatörténet, pedagógia), Wilhelm Flitner (pedagógia), Franz Roh (esztétika), szociológia (Hans Freyer). Az említet szerzőkről és témákról lásd Gabriel: Introduction...; Hans-Joachim Dahms: Neue Sachlichkeit in the Architecture and Philosophy. In Stewe Awodey, Carsten Klein, (szerk.) *Carnap Brought Home – The View from Jena*. 357–375. o., Tuboly: A *Der logische Aufbau der Welt* kontinentális gyökerei, valamint uő: The Constitution of 'geistige Gegenstände' in the Aufbau...

⁷³ A hipotézis annyiban is jogosnak tűnik, hogy tudjuk, Carnap olvasta Rickertnek az idézett *Kulturtudomány és természettudomány* című munkáját (ASP RC 025-03-05), illetve a *Die Grenzen der naturwissenschaftlichen Begriffsbildung* című munkát is.

⁷⁴ Moritz Schlick: Rezension von Rudolf Carnap, *Der logische Aufbau der Welt*. In Johannes Friedl, Heiner Rutte (szerk.) *Moritz Schlick – Die Wiener Zeit. Aufsätze, Beiträge, Rezensionen 1926–1936*. Kritische Gesamtausgabe. Abteilung 1, Band 6. Springer, Wien, 2008. 201. o., A550/10.

⁷⁵ Rudolf Haller: Dirt and Crystal: Neurath on the Language of Science. In Kostas Gavroglu, John Stachel, Marx W. Wartofsky (szerk.) *Physics, Philosophy, and the Scientific Community – Essays in the philosophy and history of the natural sciences and mathematics. In honor of Robert S. Cohen*. Springer, Kluwer Academic Publisher, Dordrecht.1995. 287-288. Kiemelés tőlem: T. Á. T.)

Mindazonáltal egy dologgal még el kell számolnunk. Jogosan merülhet fel az olvasóban, hogy az általam nyújtott Carnap kép mennyiben állja meg a helyét? Nem csupán arról van szó, hogy a történeti távlat adta lehetőség miatt Carnap gondolkodását túlságosan is megengedő módon értjük, ezáltal pedig olyan dolgokat látunk bele, amelyek valójában soha nem is voltak jelen? Ha valaki kézbe veszi Carnap 1932 után megjelent munkáit, akkor tulajdonképpen azt látja, hogy Carnap szinte kizárólag szintaktikai, szemantikai, logikai, matematikai és valószínűség-számítási kérdésekkel foglalkozik. Ebből a perspektívából szemlélve azt mondhatjuk, hogy Carnap „szeret mesterséges »nyelveket« konstruálni (amik nem is nyelvek, hanem kódok), folyamatosan teletűzdeli a formuláit olyan gót betűkkel, amelyek meglehetősen szerencsétlenül mutatnak, hiszen kimondhatatlanok az angolul beszélők számára.”⁷⁶ Ezekben a kései munkákban nyomát sem találjuk akár a romantikus, akár a szellemtudományos motívumoknak, de még csak a tárgyalásuk lehetőségi feltételeként szükséges érzékenységet és megértést sem.

Első ránézésre valóban ez a helyzet. Mindazonáltal ez koránt sincs így, de legalábbis ez az állítás, az indokok kiemelése nélkül, ebben a formában nem állja meg a helyét. Két dolgot kell megemlítenünk. Egyrészt, miután az 1930-as évek közepétől kezdve Carnap és a logikai empiristák jelentős része Amerikába emigrált, egy teljesen eltérő kulturális, társadalmi és politikai helyzetben találta magát. Miután sikerült mindenkinek intézményesen akklimatizálódnia, a második világháború után komoly változások történtek. A McCarthy-féle szocialista ellenes atmoszférában nem sok hely maradt a Kör kivándorolt tagjai számára, hogy hangot adjanak az általuk védelmezett tudományos világfelfogás társadalommegújító eszméinek. A „Vörös Bécsből” elvándorolt szerzők, többek közt Carnap is, több alkalommal az FBI megfigyelése alá kerültek, ennél fogva a teljes filozófiájuknak radikális fordulaton kellett átesnie.⁷⁷

Ez mindössze arra mutat rá, hogy *miért* nem kerülnek elő a korábban alapvető jelentőségűnek tartott kérdések. Arra azonban nem ad választ, hogy valójában milyen státuszuk volt a logikai vizsgálódásoknak. Tekintve, hogy Carnap már az 1930-as évektől (a kivándorlás előtti utolsó évektől) kezdve főképp formális és logikai kutatásokat végzett, további indoklás szükséges annak belátásához, hogy nem csupán Carnap filozófiájának romantizálásáról van szó.

Ezt az indokot azonban a Kör manifesztumának szerzői adták meg 1929-ben:

Természetesen nem lesz a tudományos világfelfogás minden egyes képviselője *harcos*. Lesznek, akik *a magányuk örülve a logika jeges csúcsaira visszavonulva élnek* [...]. Azonban az ő eredményeik is beilleszkednek a *történelmi fejlődésbe*.⁷⁸

A Bécsi Kör legtöbb tagja valamilyen természettudományos területről érkezett (fizika, matematika, közgazdaságtan stb.). Ennél fogva professzionális szinten ezek a kérdések álltak az érdeklődésük középpontjában.⁷⁹ Mindazonáltal a logikai vizsgálódások *nem önmagukért* voltak

⁷⁶ Gilbert Ryle: Discussion of Rudolf Carnap: 'Meaning and Necessity'. *Philosophy* 24 (88) 1949. 69. o.

⁷⁷ Erről az egész folyamatról és annak hatásáról a tudományfilozófia fejlődésére lásd George Reisch: *How the Cold War Transformed Philosophy of Science. To the Icy Slopes of Logic*. Cambridge University Press, Cambridge 2005.

⁷⁸ Carnap, Hahn, Neurath: Tudományos világfelfogás. 173. o. Kiemelés tőlem: T. Á. T.

⁷⁹ Carnap 1929-es *Abriss der Logistik* (Rudolf Carnap: *Abriss der Logistik*. Springer, Wien, 1929.) című munkája például logikatörténeti szempontból azért érdekes, mert kézikönyv formájában elsőként adta német nyelven Russell és Whitehead *Principia Mathematica*jának átfogó bemutatását. Azonban Carnap célja több volt: ahogy az alcím is mutatja – *Mit besonderer Berücksichtigung der Relationstheorie und ihrer Anwendungen* [különös tekintettel a relációelméletre és annak alkalmazására] –, Carnap főleg az új logika kapcsán kidolgozott *relációelmélet* alkalmazhatóságának kérdéseit érinti. A relációelmélet azonban azért is fontos, mert Carnap szerint ez adja meg azt a fogalmi és logikai eszköztárat, amelyet Dilthey, Windelband és Rickert igényelt „az individualitás logikája” címkéje alatt (Carnap: *Aufbau*, §12). Carnap ebben a kontextusban Freyer korai művére is utal, ahol Freyer azt állítja, hogy a

fontosak, hanem a nagy cél, a *társadalom racionális újjászervezése* szempontjából. Azzal, hogy folyamatosan vizsgáljuk és élesítjük a fogalmi és logikai eszköztárunkat, valójában olyan „fegyverekre” teszünk szert, amelyeket később, a releváns helyeken, mint adekvát argumentációs eszközöket vehetünk be. Amennyiben a fogalmaink megfelelően definiáltak és kellőképp átlátjuk a használatukkal járó következményeket és a rejtett előfeltevéseiket, nagyobb eséllyel vághatunk neki azok felhasználásának is a társadalmilag fontos és releváns vitákban.⁸⁰

társadalmi kérdések tárgyalásához olyan logikára van szükségünk, amelynek a fogalmi „nem osztályfogalmak” (Klassenbegriffe, Freyer: *Theorie des objektiven Geistes*. 135. o.) – ezek pedig épp azok a relációs fogalmak, amelyeknek a gyakorlati alkalmazhatóságán Carnap az *Abtiss*ben dolgozott. Mivel tudjuk, hogy az *Abtiss* első változatai már 1922-ben elkészültek és Carnap körbeküldte ezeket a barátai közt (Carus: *Carnap in Twentieth-Century Thought...* 156. o.), itt újabb kapocsra bukkanunk Carnap elmélete és Freyer szociológiája közt.

⁸⁰ A carnapi explikáció fogalmát alapul véve André Carus épp erre tesz kísérletet Rawls és Habermas politika vitájának vizsgálatakor. Carus: *Carnap in Twentieth-Century Thought...* 297–300. o.